

Κεφάλαιο 8

Ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Εισαγωγή

Ενας από τους βασικούς σκοπούς του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι «να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα, την πλουραλιστική δημοκρατία και το κράτος δικαίου». Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι ο πυρήνας της δραστηριότητάς του. Η Σύσταση διακηρύσσει:

Στόχος της Σύστασης είναι να εξασφαλίσει ότι η παιδαγωγική διάσταση των θρησκευτικών και των μη θρησκευτικών πεποιθήσεων λαμβάνεται υπόψη στο περιεχόμενο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, ως συνεισφορά στην ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη και της συμμετοχικότητας, καθώς και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων για διαπολιτισμικό διάλογο (Συμβούλιο της Ευρώπης 2008α: 9)

Επομένως το έργο του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με τις θρησκείες και τις μη θρησκευτικές πεποιθήσεις ως διάσταση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, πρέπει να γίνει κατανοητό στο πλαίσιο της ευρύτερης δραστηριότητας που σχετίζεται με την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη.

Για το Συμβούλιο της Ευρώπης, η «εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη» και η «εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα» είναι αλληλένδετες. Όπως διακηρύσσει ο Καταστατικός Χάρτης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Εκπαίδευση στη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη και στα Ανθρώπινα Δικαιώματα

Η εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη και για τα ανθρώπινα δικαιώματα συσχετίζονται στενά και αλληλοϋποστηρίζονται. Διαφέρουν ως προς την εστίαση και το αντικείμενό τους, αλλά έχουν ίδιους στόχους και ακολουθούν κοινή πρακτική. Η εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη εστιάζει πρωταρχικά στα δημοκρατικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις και στην ενεργό συμμετοχή στα κοινά, στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική, νομική και πολιτιστική σφαίρα της κοινωνίας, ενώ η εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα ασχολείται με το ευρύτερο φάσμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών κάθε πλευράς της ανθρώπινης ζωής (Συμβούλιο της Ευρώπης 2010).

Στον τρόπο σκέψης του Συμβουλίου της Ευρώπης, η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και η διαπολιτισμική εκπαίδευση επίσης συνδέονται στενά. Στη Σύσταση του Συμβουλίου Υπουργών Αναφορικά με την Μισαλλοδοξία – Απειλή για τη Δημοκρατία, υποστηρίζεται το εκπαιδευτικό έργο που προωθεί τη διαπολιτισμικότητα στο πλαίσιο της «εκπαίδευσης στη δημοκρατία» (Συμβούλιο της Ευρώπης 1981, 2.7) Στην Έκθεση της Ομάδας Εξεχουσών Προσωπικότητων του Συμβουλίου της Ευρώπης, η ανάπτυξη της διαπολιτισμικότητας μέσω της εκπαίδευσης συνιστάται ως μέσον για την αντιμετώπιση της έλλειψης ανεκτικότητας (Συμβούλιο της Ευρώπης 2011). Στο πρώτο μέρος της έκθεσης του 2011, προσδιορίζονται διαφόρων ειδών κίνδυνοι για τις αξίες του Συμβουλίου της Ευρώπης, μεταξύ των οποίων η πιθανή σύγκρουση ανάμεσα στη «θρησκευτική ελευθερία» και στην ελευθερία έκφρασης. Παράλληλα, οι εκπαιδευτικοί, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, η κοινωνία των πολιτών και οι θρησκευτικές ομάδες, περιλαμβάνονται στους βασικούς φορείς που έχουν τη δυνατότητα να επιφέρουν αλλαγή στη δημόσια συμπεριφορά.

Ιδιαίτερος όσον αφορά την επιμόρφωση εκπαιδευτικών, η Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης του 2008 υποστηρίζει την «αντικειμενική και ανοικτόμυαλη επιμόρφωση ... που συνάδει με την Ευρωπαϊκή Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα». Συστήνει επίσης στα κράτη μέλη «να αναπτύξουν επιμορφωτικά προγράμματα για μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης που να εξασφαλίζουν εκπαίδευση σε πλαίσιο δημοκρατίας, σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο» (Συμβούλιο της Ευρώπης 2008α).

Για παράδειγμα, κάποιο υλικό για τα ανθρώπινα δικαιώματα που σχετίζεται με τα δικαιώματα των παιδιών, των γονέων, των εκπαιδευτικών και των μειονοτικών ομάδων, έχει επηρεάσει την Ευρωπαϊκή νομοθεσία. Οι πολιτικοί, τα σχολεία και οι επιμορφωτές εκπαιδευτικών πρέπει να το εντοπίσουν και να λάβουν υπόψη τους τα βασικά του σημεία.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και γίνεται ανασκόπηση κάποιων από τα νομικά ζητήματα που αφορούν τους γονείς, τους νόμιμους κηδεμόνες και τα παιδιά. Ακολουθεί μια ευρύτερη συζήτηση για την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, που είναι βασική για το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι αξίες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και του ανθρώπινου προσώπου δεν εκφράζονται με τον ίδιο τρόπο από όλους τους πολιτισμούς και τις θρησκείες, οπότε η συζήτηση για τις διαφορετικές απόψεις θεωρείται μέρος της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Παρατίθενται, ως πηγή, γενικές πληροφορίες σχετικές με τον δημόσιο διάλογο για τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ατομική αυτονομία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις. Τέλος, γίνεται λόγος για τον τρόπο χειρισμού ζητημάτων όπου συγκεκριμένες αξίες και παραδόσεις κάποιων θρησκευτικών ομάδων είναι πιθανόν να συγκρουστούν με τη φιλελεύθερη προοπτική που εκφράζουν οι κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μεταξύ αυτών, το ζήτημα της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων στην αμφίεση στα σχολεία, ζήτημα που τέθηκε από μαθητές που συμμετείχαν στην έρευνα με ερωτηματολόγιο (το ζήτημα της ελευθερίας έκφρασης των μαθητών στη διάρκεια της συζήτησης συζητήθηκε στην ανάλυση του «ασφαλούς χώρου», στο Κεφάλαιο 5). Τα σχολεία έχουν μεγάλη ευθύνη στον χειρισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που σχετίζονται με τη θρησκεία. Όπως επιβεβαιώνει μια σημαντική έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης, η εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό εργαλείο στην καταπολέμηση της

έλλειψης ανεκτικότητας, αλλά είναι και χώρος όπου μπορούν να υπάρξουν θρησκευτικές διακρίσεις (Συμβούλιο της Ευρώπης 2011).

Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα

Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, τον Δεκέμβριο του 1948. Οι αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως διατυπώθηκαν στην Οικουμενική Διακήρυξη και οι άλλοι κανόνες ανθρωπίνων δικαιωμάτων, είναι ο ακρογωνιαίος λίθος του Συμβουλίου της Ευρώπης και των άλλων Δυτικών διακυβερνητικών οργανισμών.

Η Οικουμενική Διακήρυξη συγγράφηκε σε κλίμα ηθικής απάντησης στις θηριωδίες που σημειώθηκαν κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μέσα από τα 30 άρθρα της, επιχειρεί να προσδιορίσει θεμελιώδη δικαιώματα που δικαιούνται να έχουν όλοι οι άνθρωποι, επειδή είναι μέρος της ανθρωπότητας. Τα άρθρα 18 και 21 σχετίζονται με τις πνευματικές, δημόσιες και πολιτικές ελευθερίες, συμπεριλαμβάνοντας την ελευθερία θρησκείας και πιστεύω. Σε αυτό το πλαίσιο, ο όρος «πιστεύω» χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος και αναφέρεται σε συστήματα πεποιθήσεων ή κοσμοθεωριών που δεν έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο (δες Κεφάλαιο 7).

Μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, στους διακυβερνητικούς οργανισμούς δημιουργήθηκε κλίμα προβληματισμού που κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι νέοι θα πρέπει να έχουν κάποια γνώση και κατανόηση για την ετερότητα των θρησκειών και των πιστεύω –ή των θρησκευτικών και μη θρησκευτικών κοσμοθεωριών- ώστε να προάγουν κλίμα συμβίωσης σε ατμόσφαιρα αμοιβαίας ανεκτικότητας ή ακόμη, αλληλοσεβασμού. Τέτοιοι διακυβερνητικοί οργανισμοί είναι το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη και ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, μέσω του προγράμματος της Συμμαχίας των Πολιτισμών. Η υπουργική Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης ακολουθεί αυτή τη συνολική οπτική.

Ανθρώπινα δικαιώματα και νόμος

Η Οικουμενική Διακήρυξη και άλλοι κανόνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν ενσωματωθεί στη διεθνή νομοθεσία, στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και στη νομοθεσία κάποιων μεμονωμένων χωρών. Έτσι υπάρχουν νόμοι που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και σχετίζονται με εκπαιδευτικά ζητήματα –τα δικαιώματα του παιδιού, των γονέων, των εκπαιδευτικών και των μειονοτήτων σε σχέση με τις θρησκείες και τα πιστεύω- και αφορούν πολιτικούς, σχολεία και επιμορφωτές εκπαιδευτικών. Η νομοθεσία έχει επηρεάσει το έργο του Συμβουλίου της Ευρώπης σ' αυτό τον τομέα (για παράδειγμα Συμβούλιο της Ευρώπης 1981, 2010), καθώς και το εκπαιδευτικό έργο του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (OSCE 2007). Όσον αφορά τα δημόσια σχολεία, υπάρχουν ζητήματα ισορρόπησης των δικαιωμάτων των γονέων ή των νόμιμων κηδεμόνων τους και των παιδιών, καθώς και ζητήματα σχετικά με τα δικαιώματα των εκπαιδευτικών και των μειονοτήτων που εκπροσωπούνται στις τάξεις, αλλά και στο επάγγελμα του εκπαιδευτικού.

Τα δικαιώματα των γονέων και των νόμιμων κηδεμόνων

Στο διεθνές δίκαιο είναι σαφές ότι οι γονείς και οι νόμιμοι κηδεμόνες έχουν το δικαίωμα να εκπαιδεύουν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις (Καταληκτικό Κείμενο της Βιέννης 1989, μνημονεύεται στο OSCE 2007: 34). Παρομοίως, το Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα προβλέπει ότι:

Κανείς δεν μπορεί να στερηθεί του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Το κράτος, κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων που αναλαμβάνει σε σχέση με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία, πρέπει να σέβεται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν εκπαίδευση και διδασκαλία σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις (παρατίθεται στο OSCE 2007: 38)

Επιπρόσθετα η Διεθνής Συνθήκη για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (πολυμερής συνθήκη - που αποτελεί μέρος του Διεθνούς Χάρτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών το 1966 και τέθηκε σε ισχύ από το 1976), προβλέπει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη «αναλαμβάνουν το καθήκον να σέβονται την ελευθερία των γονέων και, κατά περίπτωση, των νόμιμων κηδεμόνων, να εξασφαλίζουν ότι η θρησκευτική και ηθική εκπαίδευση των παιδιών τους είναι σύμφωνη με τις πεποιθήσεις τους» (παρατίθεται στο OSCE 2007: 39).

Αυτό δεν συνεπάγεται ότι το κράτος έχει την υποχρέωση να παρέχει κάποια μορφή εκπαίδευσης σύμφωνα με τα πιστεύω των γονέων. Αυτό εξαρτάται από το κράτος. Οι γονείς όμως, έχουν τη δυνατότητα να διατυπώνουν ενστάσεις για την ποικιλία και το περιεχόμενο της θρησκευτικής εκπαίδευσης που προσφέρεται στα παιδιά τους στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου συστήματος, στην περίπτωση που κρίνουν ότι αυτή η εκπαίδευση «αποσκοπεί ή έχει ως αποτέλεσμα να προβάλλει ένα συγκεκριμένο σύνολο πεποιθήσεων ως αληθές (ή αναληθές). Σ' αυτή την περίπτωση, οι γονείς θα πρέπει να έχουν το δικαίωμα να απαλλάξουν τα παιδιά τους από ένα τέτοιο σύστημα διδασκαλίας» (OSCE 2007: 39).

Δικαιώματα του παιδιού

Το διεθνές δίκαιο θεωρεί τα παιδιά αυτόνομα ξεχωριστά πρόσωπα. Ως παιδιά έχουν το ίδιο δικαίωμα στην ελευθερία θρησκείας και πιστεύω, όπως οι ενήλικες. Όμως τα δικαιώματά τους πρέπει να ειδικωθούν σε ισορροπία με τα δικαιώματα των γονέων και των νόμιμων κηδεμόνων τους να τα αναθρέψουν με τις αρχές μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής ή φιλοσοφικής παράδοσης. Νομικά, στα εκπαιδευτικά ζητήματα, οι γονείς και κηδεμόνες ασκούν συνήθως τα δικαιώματα του παιδιού εξ ονόματός του. Το διεθνές δίκαιο αναγνωρίζει ότι σε κάποιο σημείο της ανάπτυξης του το παιδί μπορεί να θελήσει να διεκδικήσει τα δικά του δικαιώματα σε σχέση με τη θρησκεία ή τα πιστεύω, για παράδειγμα, όσον αφορά τη θρησκευτική του ταυτότητα. Δεν υπάρχει σαφής νομική θέση που να καθορίζει τη μετάβαση του παιδιού από την φροντίδα των γονέων, που λειτουργούν εκ μέρους του, στην αυτόνομη ατομική δράση. Πρότερες δικαστικές αποφάσεις λαμβάνουν υπόψη πρωταρχικά το συμφέρον του παιδιού. Όσον αφορά το κράτος, το διεθνές δίκαιο εξασφαλίζει ότι θα έχει την ίδια υποχρέωση να

διατηρήσει ουδετερότητα, όπως και στους ενήλικες. Όπως περιγράφεται στο Άρθρο 3.1 της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού:

Όσον αφορά τα παιδιά, το κράτος έχει την ίδια υποχρέωση να τηρεί στάση ουδετερότητας και καλλιέργειας ανεκτικότητας και σεβασμού που έχει και για τους ενήλικες, και δεν θα πρέπει να εμπλέκεται σε προσπάθειες εξαναγκασμού της συνείδησης κανενός. Στην πράξη, είναι αναμενόμενο ότι τα δικαιώματα που απολάμβαναν οι γονείς σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις, θα μεταφερθούν στα ίδια τα παιδιά, με τρόπο ανάλογο με την ανάπτυξη των ικανοτήτων τους (παρά τίθεται στο OSCE 2007: 36)

Περισσότερες πληροφορίες και για συζητήσεις σχετικές με τα δικαιώματα των εκπαιδευτικών και τα δικαιώματα των μειονοτήτων, που αφορούν υπεύθυνους για τη χάραξη πολιτικής, σχολεία και επιμορφωτές εκπαιδευτικών, αναφέρονται στις *Βασικές Αρχές του Τολέδο (OSCE 2007)*¹.

Διαπολιτισμική συζήτηση για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα

Κάποιοι που κρατούν κριτική στάση αμφισβητούν την παγκοσμιότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι όλα τα συστήματα αξιών, κατά κάποιο τρόπο, συνδέονται με ιδιαίτερη πολιτισμική (και θρησκευτική) ιστορία και εμπειρία (π.χ. MacIntyre 1981: 69). Κάποιοι ισχυρίζονται ότι οι αρχές των φυσικών δικαιωμάτων και της ανθρώπινης ισότητας έχουν τη ρίζα τους στη Χριστιανική παράδοση (Waldron 2002). Όποιες κι αν είναι οι ρίζες των αρχών αυτών, η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων εκφράστηκε στο κοσμικό (όχι όμως στο κοσμικιστικό) πλαίσιο ενός διακυβερνητικού οργανισμού που είναι μέρος της δημόσιας πολιτικής σφαίρας. Η Οικουμενική Διακήρυξη διαμορφώνει την ηθική βάση του έργου των διακυβερνητικών οργανισμών, που έχουν το καθήκον να διατηρήσουν ουδετερότητα έναντι των θρησκευτικών αξιώσεων. Παρ' όλα αυτά, είναι απλό να δούμε το Δυτικό πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύχθηκε η Οικουμενική Διακήρυξη.

Η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

Πολλοί επικριτές της καθολικής επιβολής της Δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας και της Δυτικότροπης διατύπωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αποδέχονται ότι η αξία του ανθρώπινου προσώπου – αυτό που η Οικουμενική Διακήρυξη ονομάζει «ανθρώπινη αξιοπρέπεια», είναι έμφυτη. Την εκφράζουν όμως, με διαφορετικό τρόπο από τη Δυτική θεώρηση του ατόμου, ως αυτόνομου προσώπου. Χρησιμοποιούν περισσότερο ηθικές έννοιες και πρακτικές μέσα από τις δικές τους πολιτισμικές και θρησκευτικές παραδόσεις, που υποστηρίζουν ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι αναγκαία συνθήκη για μια δίκαιη κοινωνία.

1. Περισσότερα για την υποστήριξη της ισότητας και της ετερότητας στην εκπαίδευση, και ιδιαίτερα σε σχέση με τα μέσα ενημέρωσης, στην ιστοσελίδα

Μία εκδοχή αυτών των απόψεων επισημαίνει ότι σε μερικούς πολιτισμούς, η ατομική ταυτότητα είναι από τη φύση της σχεσιακή. Εκεί, τα πρόσωπα δεν θεωρούνται αυτόνομες μονάδες και δεν μπορούν να οριστούν ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες σχέσεις (Parekh 1994). Αυτό δεν σημαίνει ότι σε αυτές τις περιπτώσεις δεν υπάρχει μέριμνα για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή τη δίκαιη κοινωνική τάξη. Για παράδειγμα, σε μια παραδοσιακή Ινδουιστική οικογένεια, απαιτείται από συγκεκριμένα μέλη της να αναλαμβάνουν συγκεκριμένες υποχρεώσεις λόγω της συγκεκριμένης θέσης τους στην οικογένεια (για παράδειγμα ως μεγαλύτεροι γιοί, ή πρώτα ξαδέλφια). Όμως η αυτονομία, όπως γίνεται αντιληπτή από κάποιους Δυτικούς, περιορίζεται λόγω της γέννησης του ατόμου. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν καταργεί την ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Προς έναν εποικοδομητικό διάλογο για τα ανθρώπινα δικαιώματα

Έχει υποστηριχθεί πως άτομα ή ομάδες που έχουν διαφορετικές απόψεις, όταν συζητούν για την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, μπορούν να συζητήσουν εποικοδομητικά. Αυτή η διαλογική οπτική αναγνωρίζει τις διαφορετικές ηθικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές πηγές από τις οποίες διαμορφώνεται η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και επιπρόσθετα αναγνωρίζει ότι υπάρχουν κάποιες στενές επικαλύψεις ανάμεσα στις διαφορετικές απόψεις. Η διαλογική οπτική συνάδει με το έργο του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο έχει αναλάβει ισχυρή δέσμευση να προωθήσει και να εξερευνήσει τον διαπολιτισμικό (και διαθρησκευτικό) διάλογο. Σ' αυτή την οπτική γίνεται αποδεκτό ότι σε διαφορετικούς πολιτισμικούς και θρησκευτικούς τρόπους ζωής, υπάρχουν συγγενείς εκφράσεις της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, θα μπορούσε να επιτευχθεί συναίνεση μέσα από τη συζήτηση για τις «αλληλεπικαλυπτόμενες αξίες» - να γίνει προσπάθεια να βρεθεί κοινός τόπος, σε κάποιο βαθμό, ακόμη κι αν συγκεκριμένα ηθικά επιχειρήματα μπορεί να πηγάζουν από διαφορετικές παραδόσεις ή πιστεύω (Jackson 1997). Η συναίνεση αυτή προσεγγίζει αυτό που εννοεί ο φιλόσοφος John Rawls με τον όρο «αλληλεπικαλυπτόμενη συναίνεση» (Rawls 1993).

Παρόμοια προσέγγιση έχει χρησιμοποιηθεί στον διάλογο με παιδιά, όπου παιδιά από διαφορετικό θρησκευτικό και πολιτισμικό υπόβαθρο, στη συζήτηση για κάποιο κοινό ηθικό ζήτημα, αντλούν στοιχεία από τις προσωπικές τους παραδόσεις (Iprgrave 2013, δεξ Κεφάλαιο 4).

Δικαιώματα και υποχρεώσεις

Η σχέση ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις ή τα καθήκοντα, θα μπορούσε να είναι θέμα διαλόγου. Συχνά ασκείται κριτική για το γεγονός ότι οι κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εστιάζουν κατά βάση στα δικαιώματα και δίνουν λιγότερη σημασία στις υποχρεώσεις ή στα καθήκοντα. Αν και αυτή η κριτική έχει κάποια βάση, δεν δικαιολογείται πλήρως, καθ' ότι τα Άρθρα 28-30 της Οικουμενικής Διακήρυξης αναφέρονται στα καθήκοντα. Ειδικά το Άρθρο 29 αναφέρει: «Κάθε άνθρωπος έχει καθήκοντα έναντι της κοινότητας μέσα στην οποία και μόνο είναι δυνατή η ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του». Υπάρχει ανάγκη, όμως,

όπως σημειώνουν πολλές κριτικές, να δοθεί περισσότερη σημασία στα θεμελιώδη καθήκοντα και στις υποχρεώσεις. Ένα παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή είναι η Οικουμενική Διακήρυξη για τις Ανθρώπινες Υποχρεώσεις, που εκδόθηκε από το InterAction Council το 1997 όταν Πρόεδρος αυτής της διεθνούς ομάδας ήταν ο Helmut Schmidt.² Το κείμενο αναγνωρίζει το ιδιαίτερα «Δυτικό» κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο της Οικουμενικής Διακήρυξης και πραγματοποιεί κάποια προσπάθεια προσέγγισης Ανατολής – Δύσης:

Πολλές κοινωνίες έχουν αντιληφθεί τις ανθρώπινες σχέσεις περισσότερο ως υποχρέωση, παρά ως δικαίωμα. Σε γενικές γραμμές, όπως για παράδειγμα στο μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής σκέψης, αυτό αληθεύει. Ενώ παραδοσιακά στη Δύση, τουλάχιστον από την εποχή του Διαφωτισμού, τον 17^ο αιώνα, έχει δοθεί έμφαση στις έννοιες της ελευθερίας και της ατομικότητας, στην Ανατολή έχουν επικρατήσει οι ιδέες της υπευθυνότητας και της κοινότητας. Το γεγονός ότι δημιουργήθηκε μια Οικουμενική Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αντί για μια Οικουμενική Διακήρυξη Ανθρωπίνων Υποχρεώσεων, αντανakλά, χωρίς αμφιβολία, το φιλοσοφικό και πολιτισμικό υπόβαθρο των συγγραφέων του κειμένου, οι οποίοι, ως γνωστόν, εκπροσωπούν τις Δυτικές δυνάμεις που νίκησαν στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (InterAction Council 1997).

Το κείμενο συνεχίζει:

Επειδή τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις είναι αναπόσπαστα δεμένα μεταξύ τους, η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει νόημα μόνο αν αναγνωρίσουμε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν υποχρέωση να τα σέβονται. Ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες αξίες μιας κοινωνίας, οι ανθρώπινες σχέσεις στηρίζονται σε όλο τον κόσμο στην ύπαρξη τόσο των δικαιωμάτων, όσο και των καθηκόντων.

Παραδείγματα υποχρεώσεων που σχετίζονται με τα δικαιώματα και περιλαμβάνονται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Υποχρεώσεων είναι:

- ▶ Αν έχουμε το δικαίωμα της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, έχουμε εξίσου την υποχρέωση να σεβόμαστε τη σκέψη και τις θρησκευτικές αρχές των άλλων.
- ▶ Αν έχουμε το δικαίωμα στην εκπαίδευση, τότε έχουμε την υποχρέωση να μαθαίνουμε όσο περισσότερο μας επιτρέπουν οι δυνατότητές μας και όπου είναι δυνατόν, να μοιραζόμαστε με τους άλλους τη γνώση και την εμπειρία μας.
- ▶ Αν έχουμε το δικαίωμα να επωφελούμαστε από τη γενναιοδωρία της γης, τότε έχουμε την υποχρέωση να τη σεβόμαστε, να την φροντίζουμε και να αποκαθιστούμε τις φυσικές της πηγές.

Ζητήματα της σχολικής τάξης: Κινδυνεύει ο ασφαλής χώρος από πιθανή σύγκρουση διαφορετικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων;

Η παραπάνω συζήτηση έχει σκοπό να δημιουργήσει τη βάση για κριτική και αναστοχαστική εξέταση ζητημάτων που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και χρησιμοποιεί, όσο το δυνατόν περισσότερο, τον διάλογο ανάμεσα σε ανθρώπους που

2. Περισσότερα ζητήματα σχετικά με τον νόμο και τα ανθρώπινα δικαιώματα σε σχέση με τη θρησκεία και την εκπαίδευση στην Ευρώπη, αναφέρονται στο Hunter-Henin (2011).

έχουν διαφορετικές απόψεις, αλλά συμφωνούν στο ευρύ πλαίσιο που δέχεται ότι η έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όμως υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες ένα ανθρώπινο δικαίωμα θα μπορούσε υποθετικά ή πραγματικά να συγκρούεται με ένα άλλο (για παράδειγμα, συγκεκριμένα δικαιώματα των γονέων σε σχέση με τα δικαιώματα των παιδιών ή συγκεκριμένα ατομικά δικαιώματα σε σχέση με τα δικαιώματα των άλλων στον δημόσιο χώρο). Μπορεί επίσης να υπάρχουν διαφωνίες ανάμεσα σε κάποιους που έχουν τις συντηρητικές απόψεις μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής οπτικής, με κάποιους άλλους που έχουν τις φιλελεύθερες απόψεις των αρχών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, υπάρχει πιθανή σύγκρουση ανάμεσα στις απόψεις και τις παραδόσεις (κάποιων) μειονοτικών ομάδων και σε κάποιες πτυχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να προωθήσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πώς όμως μπορούν να κάνουν τις τάξεις «ασφαλείς» για όσους διαφωνούν (ή προέρχονται από οικογένειες που οι γονείς διαφωνούν) με κάποιες φιλελεύθερες απόψεις; Μπορεί να υπάρχουν αντιφάσεις ανάμεσα σε κάποιες συντηρητικές θρησκευτικές θέσεις και κάποιες φιλελεύθερες στάσεις που να αντικατοπτρίζονται στους κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, απόψεις για την ομοφυλοφιλία, ζητήματα ανισότητας των φύλων και θέματα που αφορούν την αμφίεση που σχετίζεται με τη θρησκεία ή τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι αναγκαίο να γίνεται διάκριση ανάμεσα στο δικαίωμα να έχει κάποιος μια άποψη που να συμφωνεί με τις αρχές κάποιων συγκεκριμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την υποχρέωση ή το καθήκον να πράττει σύμφωνα με τους κανόνες δικαίου που βασίζονται στις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ο χειρισμός συζητήσεων στην τάξη που σχετίζονται με τέτοιου είδους ζητήματα, απαιτεί σημαντικές δεξιότητες. Εκείνοι που χαράσσουν την πολιτική, τα σχολεία (και οι εκπαιδευτικοί τους) και οι επιμορφωτές εκπαιδευτικών, πρέπει να κρίνουν προσεκτικά τι είναι κατάλληλο να συζητηθεί στην τάξη, τηρουμένων των νομικών προβλέψεων του εκπαιδευτικού συστήματος και του πολιτισμικού πλαισίου του κάθε κράτους και επιπλέον, λαμβάνοντας ανάλογα υπόψη την ηλικία και τις ιδιαιτερότητες των μαθητών. Το ζήτημα της τάξης ως «ασφαλούς χώρου» συζητείται στο Κεφάλαιο 5.

Θρησκευτικά σύμβολα, ένδυση και τέχνη στα σχολεία

Ένα συγκεκριμένο ζήτημα που αντιμετωπίζουν κάποιοι θρησκευόμενοι νέοι, αλλά συχνά και οι γονείς τους, είναι η χρήση θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιο χώρο, όπως στο σχολείο. Η αποστολή του ερωτηματολογίου από την Επιτροπή Παιδείας του Συμβουλίου της Ευρώπης προκάλεσε δημόσιο διάλογο για το ζήτημα αυτό σε διάφορες χώρες, ανάμεσα σε ανθρώπους που συμμετείχαν στην έρευνα.

Στις περισσότερες χώρες που συμμετείχαν στην έρευνα της REDCo, η πλειονότητα των εφήβων υποστήριξε το δικαίωμα των πιστών να εκφράζουν με μετριοπάθεια τη θρησκευτική τους πίστη στο σχολείο. Για παράδειγμα, δεν ήταν αντίθετοι στο να φορούν κάποιοι θρησκευτικά σύμβολα με διακριτικό τρόπο ή δεν αποδοκίμασαν την περίπτωση, μαθητές που έχουν κάποιο συγκεκριμένο θρήσκευμα να συμμετέχουν με τη θέλησή τους σε πράξεις λατρείας.

Υπήρχαν ωστόσο κάποιες ξεκάθαρες εθνικές διαφορές, ιδιαίτερα όσον αφορά πιο εμφανή σύμβολα και ενδυμασία. Για παράδειγμα, στην ποσοτική έρευνα του προγράμματος REDCo, υπήρξαν χαρακτηριστικές διαφορές στις απαντήσεις μαθητών από τη Γαλλία και από τη Νορβηγία. Περίπου το 60% των Γάλλων μαθητών ήταν αρνητικοί στη χρήση θρησκευτικών συμβόλων στην ενδυμασία, ενώ περισσότεροι από το 60% του δείγματος από τη Νορβηγία δήλωσε ότι θα πρέπει να επιτρέπεται η χρήση εμφανών θρησκευτικών συμβόλων στη σχολική ενδυμασία (von der Lippe 2009b: 169)

Ως προς αυτό το σημείο, διαφορετικές χώρες-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν διαφορετική πολιτική και σε μερικές περιπτώσεις με νομική κατοχύρωση. Το 2008, το Συμβούλιο της Ευρώπης παρουσίασε το Εγχειρίδιο για τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων στην ένδυση σε δημόσιο χώρο (*Manual on the Wearing of Religious Symbols in Public Areas*) με σκοπό να αποσαφηνίσει την έννοια του θρησκευτικού συμβόλου και να παρέχει οδηγίες στους πολιτικούς, τους ειδικούς και άλλους, για τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Evans 2008). Σ' αυτό το κείμενο, ο καθηγητής Malcolm Evans, αναλύει διεξοδικά, ζητήματα ένδυσης και χρήσης θρησκευτικών συμβόλων από τη νομική σκοπιά του Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Εδώ θα δοθεί μια γεύση από τα βασικά σημεία αυτού του εγχειριδίου.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στη νομολογία του, έχει γνωστοποιήσει ότι τα κράτη, έχουν ευρεία διακριτική ευχέρεια στον τρόπο που μπορούν να εφαρμόσουν την υποχρέωσή τους να είναι «ουδέτεροι και αμερόληπτοι» ρυθμιστές της θρησκευτικής ζωής. Όμως το Δικαστήριο έχει επίσης τονίσει ότι τα κράτη έχουν την υποχρέωση να διασφαλίσουν την ελευθερία θρησκείας και πιστεύω και παράλληλα να σέβονται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των άλλων. Στο εγχειρίδιο αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Συνθήκη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα σχετίζεται με την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Προσδιορίζονται οι βασικές αρχές της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όπως οι αρχές του σεβασμού, της προσωπικής και συλλογικής αυτονομίας και της αποφυγής των διακρίσεων. Εξετάζεται επίσης ο ρόλος και οι ευθύνες του κράτους (ουδετερότητα, αμεροληψία, ενίσχυση του πλουραλισμού και της ανεκτικότητας και προστασία των δικαιωμάτων των άλλων), αλλά και ο ρόλος και οι ευθύνες των ατόμων.

Σκοπός του εγχειριδίου είναι να αποσαφηνίσει έννοιες που σχετίζονται με το πόσο ορατές είναι οι θρησκείες και τα πιστεύω στη δημόσια σφαίρα, καθώς και με το νόημα της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων στην ένδυση. Αναλύει επίσης ουσιώδη ζητήματα που αντιμετωπίζουν οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής, όταν ασχολούνται με θέματα σχετικά με τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων στην ένδυση. Τέλος, εφαρμόζει τα κριτήρια και τις προσεγγίσεις αυτές σε βασικούς τομείς της δημόσιας ζωής, όπως είναι τα εκπαιδευτικά ιδρύματα και άρα τα σχολεία.

Σύμφωνα με το εγχειρίδιο, δεν υπάρχει καθολικός ορισμός του θρησκευτικού συμβόλου. Υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις στο τι είναι θρησκευτικό σύμβολο. Μία από αυτές θεωρεί ότι το θρησκευτικό σύμβολο περιορίζεται σε «εικόνα θρησκευτικής αφοσίωσης». Άλλη θεωρεί ότι στα θρησκευτικά σύμβολα μπορεί να συμπεριλαμβάνεται οτιδήποτε συνιστά στοιχείο της θρησκευτικής ζωής ενός πιστού, όπως για παράδειγμα, ενδύματα, οικιακά σκεύη, κείμενα, εικόνες και κτίρια. Το Ευρωπαϊκό

Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων φαίνεται να ευνοεί μια ευέλικτη προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία το άτομο μάλλον, και όχι το κράτος ή το Δικαστήριο, προσδιορίζει για τον εαυτό του αν κάτι είναι ή δεν είναι θρησκευτικό σύμβολο. Καθιστά, όμως σαφές ότι αυτό δεν σημαίνει πως η χρήση θρησκευτικών συμβόλων στην ένδυση δεν μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς που θέτει το κράτος.

Άλλα βασικά σημεία που περιλαμβάνονται στο εγχειρίδιο είναι μεταξύ άλλων:

- ▶ Τα παιδιά έχουν ελευθερία θρησκείας ή πίστης και το κράτος θα πρέπει να εξασφαλίζει ότι η γνώση που περιέχεται στα προγράμματα σπουδών μεταφέρεται με αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό τρόπο.
- ▶ Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να εκφράζουν τη θρησκεία ή τα πιστεύω τους, αλλά δεν θα πρέπει να εκμεταλλεύονται τη θέση τους, ώστε να επιβάλλουν προσωπικά πιστεύω που αντιβαίνουν στα πιστεύω των μαθητών τους.
- ▶ Είναι νόμιμο να εφαρμοστούν περιορισμοί στους εκπαιδευτικούς όταν εργάζονται στην τάξη, ώστε να εξασφαλιστεί η δημιουργία κατάλληλου εκπαιδευτικού περιβάλλοντος, όπου γίνονται σεβαστά τα ανθρώπινα δικαιώματα των παιδιών και των γονέων τους.
- ▶ Τυχόν περιορισμοί στην εκδήλωση της θρησκείας ή των πιστεύω των μαθητών πρέπει να εφαρμόζονται όταν είναι απολύτως αναγκαίοι και για την επιδίωξη των νόμιμων στόχων της δημόσιας ασφάλειας, υγείας και τάξης ή της προστασίας των δικαιωμάτων των άλλων.

Αξίζει να διαβάσει κάποιος το εγχειρίδιο στις λεπτομέρειές του και να το λάβει υπόψη του στα σχετικά ζητήματα που προκύπτουν στο δικό του εθνικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου όμως, είναι ιδιαίτερα χρήσιμος και παρατίθεται αμέσως μετά, ένας κατάλογος βασικών θεμάτων, που δημιούργησε ο καθηγητής Evans και απευθύνεται σε όσους χαράσσουν πολιτική και σκέπτονται να θέσουν περιορισμούς στη χρήση θρησκευτικών συμβόλων στην ένδυση και στα αντικείμενα τέχνης.

Ζητήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη πριν την εφαρμογή περιορισμών χρήσης θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιο χώρο

- ▶ Αντικατοπτρίζει ο περιορισμός μια γενική προσέγγιση που τηρεί ουδετερότητα και αντικειμενικότητα προς όλες τις θρησκείες και τα πιστεύω ή έχει σκοπό να δώσει προτεραιότητα σε συγκεκριμένη αντίληψη του καλού;
- ▶ Έχει ο περιορισμός άμεσο στόχο την προστασία του «έννομου συμφέροντος» όπως ορίζεται στη Σύμβαση και ειδικά στην προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων;
- ▶ Υπάρχει πιεστικός λόγος για τον οποίο αυτό το συμφέρον χρειάζεται προστασία;
- ▶ Αντί του περιορισμού, υπάρχει εναλλακτικός τρόπος που θα εξασφάλιζε την υλοποίηση του έννομου συμφέροντος αλλά δεν θα προκαλούσε μεγαλύτερη μείωση της ελευθερίας εκδήλωσης των πιστεύω του ατόμου που χρησιμοποιεί ενδύματα ή αντικείμενα τέχνης εμπνευσμένα από κάποια θρησκεία;
- ▶ Αν υποθεθεί ότι δεν υπάρχει εναλλακτική πραγματοποιήσιμη προσέγγιση, εφαρμόζεται ο περιορισμός στο ελάχιστο μέτρο που είναι απαραίτητο για να επιτευχθεί ο συγκεκριμένος έννομος στόχος;
- ▶ Είναι η επιβολή του περιορισμού συμβατή με τις αρχές του σεβασμού και την ανάγκη προώθησης της ανεκτικότητας και του πλουραλισμού;

- ▶ Πάνω απ' όλα θα πρέπει να γίνει σαφές ότι το κρίσιμο ερώτημα δεν είναι αν ο περιορισμός είναι «εύλογος» σε όλες τις συνθήκες, σε κάθε περίπτωση, αλλά αν είναι «αναγκαίος», ζήτημα το οποίο είναι πολύ διαφορετικό και θέτει τον πήχη της νομιμότητας ψηλότερα.

Αν όσοι καθορίζουν την πολιτική και παίρνουν τις αποφάσεις, όταν κληθούν να ασχοληθούν με ζητήματα που αφορούν τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων στην ένδυση, λάβουν υπόψη τους τα παραπάνω ερωτήματα, είναι πιθανόν οι αποφάσεις τους να είναι συμβατές με την (Ευρωπαϊκή) Σύμβαση (των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων) και, καθώς αναζητούν μια δίκαιη εξισορρόπηση ανάμεσα στα αντικρουόμενα συμπεφέροντα που διακυβεύονται, να σεβαστούν δεόντως την ελευθερία του θρησκευείν (Evans 2008: 87-88).

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας κάποια από τα σημεία αυτού του κεφαλαίου, όσοι χαράζουν πολιτική, τα σχολεία και οι επιμορφωτές εκπαιδευτικών, θα πρέπει να προχωρήσουν σε μέτρα που εξασφαλίζουν ότι:

- ▶ δεν γίνονται διακρίσεις στο σχολείο και στις τάξεις, εναντίον όσων έχουν ή δεν έχουν θρησκευτικά πιστεύω
- ▶ οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές είναι εξοικειωμένοι με τους βασικούς κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τα όσα προβλέπουν για την ελευθερία της θρησκείας και των πιστεύω
- ▶ η πολιτική του σχολείου και οι εκπαιδευτικοί ατομικά, προωθούν κλίμα συμβίωσης σε ατμόσφαιρα αμοιβαίας ανεκτικότητας
- ▶ το σχολείο δίνει προσοχή στα δικαιώματα των παιδιών και στα δικαιώματα των γονέων και των νόμιμων κηδεμόνων τους
- ▶ το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης στο σχολείο και στις τάξεις, εξισορροπείται με καθήκοντα και υποχρεώσεις που αφορούν στη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη και στην ευαισθησία έναντι της παρουσίας μειονοτήτων
- ▶ μετά από προσεκτική σκέψη έχουν αποφασιστεί τα όρια του τι είναι κατάλληλο να συζητηθεί στην τάξη, στο πλαίσιο του δικού τους συγκεκριμένου νομικού και εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά και του πολιτισμικού τους πλαισίου, ανάλογα με την ηλικία και τις ιδιαιτερότητες των μαθητών.
- ▶ όλοι λαμβάνουν υπόψη τους τη σχέση ανάμεσα στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις
- ▶ η πολιτική σχετικά με τη χρήση θρησκευτικών συμβόλων και ένδυσης στο σχολείο, είναι σύμφωνη με τους εθνικούς νόμους. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι πολιτικοί θα πρέπει να αναλογιστούν αν είναι πράγματι απαραίτητη η πρόβλεψη περιορισμών.

Οι αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων διαμορφώνουν την ηθική βάση του έργου του Συμβουλίου της Ευρώπης και επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη διεθνή και Ευρωπαϊκή νομοθεσία. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάστηκε η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και η νομοθεσία που αφορά τα παιδιά, τους γονείς και τους νόμιμους κηδεμόνες, όπως προκύπτει από τους κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ελήφθη υπόψη η συζήτηση για τους διαφορετικούς τρόπους που εκφράζεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε σχέση με τον διάλογο στην τάξη και συνδέθηκε με

την εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στα ανθρώπινα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις ή τα καθήκοντα. Στη συνέχεια δόθηκε προσοχή στην πιθανότητα να δημιουργηθεί διένεξη στην τάξη λόγω διαφωνίας σε ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και συγκεκριμένα, καταστάσεις όπου συγκεκριμένες συντηρητικές θρησκευτικές απόψεις είναι δυνατόν να συγκρουσθούν με αντίστοιχες φιλελεύθερες, θέτοντας σε πιθανό κίνδυνο της ιδέα της τάξης ως «ασφαλούς χώρου» (δες Κεφάλαιο 5). Τέλος, δόθηκε προσοχή στο ζήτημα της χρήσης θρησκευτικών συμβόλων στη σχολική ένδυση, με αναφορά στα ευρήματα έρευνας που διενεργήθηκε σε νέους συγκεκριμένων χωρών, καθώς και συμβουλές βασισμένες σε εγχειρίδιο που χρηματοδότησε το Συμβούλιο της Ευρώπης, όπου εξηγείται το σχετικό Ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο.